

TÜRKLER

12

EDİTÖRLER

HASAN CELÂL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

TEKNİK KOORDİNATÖR
MURAT OCAK

SANAT YÖNETMENLERİ
ŞAFAK TAVKUL / D. HAMZA GÜRER

GÖRÜNTÜLEME
GÖRÜNTÜ YÖNETMENİ
YRD. DOÇ. DR. TUFAN GÜNDÜZ

GÖRÜNTÜ YÖNETMEN YARDIMCISI
HASAN TAHSİN
DR. MUHAMMET GÖRÜR / FATMA DOĞANCI
YÜKSEL ŞAHİN

RESİM TARAMA
TURGAY SÜSLÜ / ÜMİT BAHADIR

DİZGİ GRUBU
MEHMET KESKİN / FATMA ÖZGÜR ŞAHİN / MURAT AYDINER
KADRIYE AKKAYA / LEVENT SÜSOY / AHMET DÜZGÜN / Umut ARAS
TURGAY SÜSLÜ / ÜMİT BAHADIR / EROL EFE / ZÜLFİKÂR MERT
CAN AYVAŞIK / LALE AZİMZADE / SERHAN BALKANAL

TASHİH GRUBU
ELNUR AĞAYEV
AHMET BUDAK / ZEHRA FİLİZ BİLİR
EMİNE ÖZDEMİR / BÜŞRA BOLAY / DEMET AKSOY
EBRU DEMİR / RİZVAN GENBERLİ

GRAFİK TASARIM
D. HAMZA GÜRER

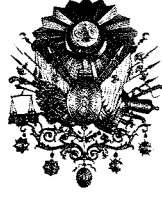
BASKI
SEMİH OFSET

CİLT
BALKAN CİLTEVİ

YAYIN KODU
975-6782-33-1 ISBN (TAKIM)
975-6782-45-5 ISBN (CİLT)

YAYIN YERİ VE TARİHİ
ANKARA 2002

YAN KAĞIT: BÜLBÜL YUVASI EBRU, NUSRET HEPGÜL

GİRİT ADASINI OSMANLI İDARESİNDEN AYIRMA ÇABALARI: YUNAN İSYANINI TAKİP EDEN DÖNEMDEKİ GELİŞMELER (1821-1869)

DR. ZEKERİYA TÜRKMEN
ARAŞTIRMACI / TÜRKİYE

GİRİŞ

G stratejik açıdan son derece önemli bir konumda bulunan Girit adası, öteden beri Doğu Akdeniz'e ve Adalar Denizi'ne hakim olmak isteyen toplumlar tarafından elde tutulması gereken yerlerden biri olarak görülmüştür. Doğudan batıya yaklaşık 240 km. uzunluğa, kuzeyden güneye 15-56 km. genişliğe sahip olan Girit adası 8.261 km² büyüklüğünde olup, arazisi ise oldukça dağlıktır.¹ Birbirinden çöküntülerle ayrılan dağ kütleleri adayı boydan boya geçer; bu kütlelerin en yüksek dağları ise, 2.400 m. yüksekliğindeki Akdağlar ile 2.497 m. yüksekliğindeki İde dağlarıdır. Girit adası, dağlık konumundan dolayı isyan halinde bulunan asilere uzun süre gayr-ı nizami harp yapmalarına ortam sağlayacak bir durumdadır.² Adalar Denizi'nde İlkçağlarda kurulan yüksek uygarlığın ilk beşiği olan Girit Adası,³ elverişli konumundan dolayı Yunan mitolojisinde "*mitulular adası*" olarak tasvir edilerek derin izler bırakmış;⁴ canlı ve hareketli bir kültür hayatı yaşamıştır.⁵

Girit, Adalar Denizi'nde Osmanlı Devleti sınırlarına en son katılan yerlerden biridir.⁶ Yaklaşık 26 yıl süren uzun bir kuşatmadan sonra 6 Eylül 1669 tarihinde ada, Venedik idaresinden Osmanlı idaresine geçmiştir. Burada da fetihten sonra, diğer yerlerde olduğu gibi, yerli halkın can ve mal güvenliği ile inanç ve dil özgürlüğü sağlanmış; bilahare ada, Anadolu'dan gönderilen Türkmenlerle şenlendirilmiştir.⁷

Osmanlı Devleti'nin zayıflaması, yönetimdeki bozuklukların artmasıyla birlikte Girit adasında da huzursuzluklar baş göstermiş-

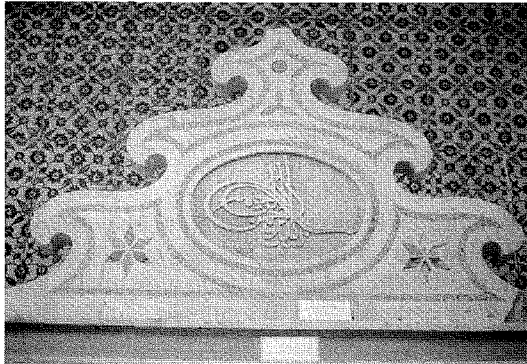
tir. Girit adasındaki huzursuzlukların çıkmasında Fransız İhtilali'nden sonra gelişen milliyetçilik fikirleri olduğu kadar, büyük devletlerin kışkırtmaları da etkili olmuştur.

OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ RUMLARIN XIX. YÜZYILDAKİ DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

Rumlar, Osmanlı Devleti içerisinde hemen hemen her tarafa yayılmış olup, yoğun olarak Mora, Teselya ve Ege adalarında bulunuyorlardı. Rum unsurları arasındaki Ortodoks kilisesi ve Rumca lisanı ile ortak bağ tesis edilmekte idi. Osmanlı Devleti'ndeki Rumların diğer Hıristiyan unsurlara göre ayrıcalıklı bir durumları vardı. Devlet hizmetleri gayrimüslim unsurlara kapalı olduğu halde, Rumlara divan-ı hümayûn tercümanlığı, Eflak-Boğdan beylikleri gibi yüksek ve gizliliği fazla olan görevler verilmekte idi. İstanbul'un fethinden sonra Fener'de bulunan Rum patrikhanesine verilen ayrıcalıklar ise, Rumların, zamanla bütün Ortodoks (Bulgar, Sırp, Arnavut, Ulah vs.) kiliselerinin yüksek mevkilerini ele geçirmesine fırsat tanıdı. Böylece Rumlar, Bal-

kanlar'da yaşayan diğer Hıristiyan unsurlara göre öncelikli ve ayrıcalıklı bir konuma yükselmiş oldu.⁸

Öte yandan, taşradaki Rum halkı da her alanda oldukça geniş haklar tanınmıştı. Nitekim, Rumlara adaletli bir yönetim uygulanmış geniş mülkiyet hakkı tanınmış refah ve güvenlik içerisinde yaşamaları sağlanmıştır. XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı ülkesindeki Rumların, Batı Avrupa

Kandıye Tarih Müzesi'nde sergilenen tuğra şeklinde istif edilmiş bir besmele, (Nusret Çam, Yunanistan'daki Türk Eserleri)

ülkelerinde yaşayan etnik unsurlara oranla -Batılı tarihçiler tarafından da açıklandığı üzere- daha rahat ve huzur içerisinde varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Öyle ki Rumlar, zaman içerisinde kapitülasyonların sağladığı bir takım haklardan da yararlanmışlar, özellikle deniz ticareti ile gelir düzeylerini daha da yükseltmişlerdir.⁹

Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Rumlar, XIX. yüzyılda ekonomik ve sosyal açıdan son derece iyi bir durumda idiler. Nitekim, bu durum arşiv belgeleriyle de sabittir. Ancak, asırlarca kendilerine bu iyi fırsatları tanıyan Osmanlı Devleti zayıflamaya başladıktan sonra yabancı devletlerin telkinlerine ve yardım vaatlerine kapılarak harekete geçip bağlı oldukları devlete karşı isyan etmekten çekinmediler.¹⁰ Aslında XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin her alanda zayıflamış bir durumda bulunması, Yunan isyanının başlaması ve başarıya ulaşmasının en önemli nedenlerinde idi. Bu arada belirtmek gerekirse, Yunan isyanını destekleyenlerin başında Rus çarlığı geliyordu.¹¹

OSMANLI İDARESİNE KARŞI GİRİT ADASINDA İLK İSYANLAR VE BUNLARA KARŞI ALINAN TEDBİRLER

Girit Adası üzerinde yaşayan yerli halktan Hıristiyanlara, kapitülasyonlar çerçevesinde bazı imtiyazlar tanınmış, fakat zamanla bu imtiyazlardan kaynaklanan istekler tatmin edilmez bir hal almıştır. Özellikle Çar I. Petro zamanında şiddetini gündene artıran Rus tahrikleri, Fransız İhtilalinin uyandırdığı milliyetçilik fikirlerinden kaynaklanan isyanlar, Osmanlı idaresi altındaki Rum unsurunu ayrılıkçı cemiyetler altında birleşerek Türklerden ayırmaya sevk etmiştir. İşte bu dönemde, Rumları örgütleyerek isyana hazırlayan kuruluş Filiki Eterya (daha sonra Etniki Eterya adını aldı) Cemiyeti oldu. 1814 yılında Odesa'da kurulan¹² Filiki Eterya Cemiyeti'nin¹³ amacı, görünüşte Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Hıristiyan unsurların eğitim ve öğretimini geliştirmek, gerçekte ise İstanbul başkent olmak üzere Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurmaktır.

Cemiyetin başkanı ise, Memleketeyn (Eflak-Buğdan) beylerinden olan Fenerli Konstantin İpsilanti'nin oğlu Aleksandr İpsilanti idi. Kurulan bu cemiyet, aynı zamanda el altından Rus çarlığı tarafından da destekleniyordu.¹⁴ Filiki Eterya Cemiyeti kurulduktan bir müddet sonra Mora yarımadasında ve Adalar Denizi'nde faaliyetlerini yoğun bir şekilde sürdürmeye başladı.

Cemiyetin kurulduğu tarihlerde Yanya valisi bulunan Tepedelenli Ali Paşa,¹⁵ kendi idaresi altında bulunan Mora ve dolaylarında Rumların isyan haberini alın-

ca, bunları sert bir şekilde bastırdı. Rumlara göz açtırmayan Tepedelenli Ali Paşa, Rum asıllı Halet Efendi'nin¹⁶ entrikaları sonucu gözden düştü ve görevden alındı. Bu durum, Tepedelenli Ali Paşa'nın daha önceleri tenkil ettiği Rumlarla elbirliği yapıp devlete karşı isyan etmesine neden oldu. Bunun üzerine, Mora yarımadasında ve Ege adalarında bulunan Osmanlı askerleri Tepedelenli Ali Paşa üzerine sevk edildi. Osmanlı ordusunun Mora ve adalardan uzaklaşmış olması isyan halinde olan Rum unsurunun rahat bir nefes almasını sağladı.¹⁷ Otorite boşluğunu çok iyi değerlendiren Rumlar, bu durumu fırsat bilerek yeniden ayaklandılar. Aslında 1821 yılında patlak veren Yunan isyanının arka planında daha önce de belirtildiği gibi Rusya yer alıyordu. Aleksandr İpsilanti, Çar'ın desteğini temin ederek, Eflak-Buğdan'daki Ortodoks halkı kendi amaçları doğrultusunda kullanabileceğini düşündü.¹⁸ Fakat, düşündüğü gerçekleşmedi; Romenler bu isyana katılmadı. Öte yandan, Sırp ve Bulgarlar da gerekli desteği vermedi. Bilahare Rus çarı da bir takım nedenlerden dolayı İpsilanti'yi desteklemekten vaz geçti.¹⁹

Osmanlı ordusunun Tepedelenli Ali Paşa İsyanı'yla uğraştığı bir sırada, Etniki Eterya Cemiyeti'nin kışkırtmaları sonucu, Girit Rumları da Türk idaresine karşı ayaklandı. XIX. yüzyılda Girit adasındaki bu ilk isyan hareketi 1821 yılı Temmuz ayı başında İsfakya ve Hanya sancağının dağlık köylerinde başladı.²⁰

Osmanlı hükümeti, Mora ve Girit'te patlak veren bu isyan üzerine Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda kaldı. Devletin kendisinden talep ettiği yardım konusuna olumlu bakan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mora ve Girit valilikleri kendisine verilmesi şartıyla bu isyanı bastırabileceğini bildirdi. Bu sırada askerî gücü son derece tükenmiş olan Osmanlı Devleti, Mısır valisinin taleplerini kabul etmek durumunda kaldı. Yapılan protokolün ardından Mehmet Ali Paşa, 9

Temmuz 1824 yılında oğlu İbrahim Paşa komutasında 60 gemi ve 16.000 askerden oluşan bir kuvveti Rodos üzerinden Girit adasına gönderdi. Girit adasındaki isyanın bastırılması uzunca bir zaman aldı. 26 Şubat 1825 tarihinde Mora'ya giren İbrahim Paşa 1827 yılında Atina'ya da girerek isyanı bastırmaya muvaffak oldu.²¹

Girit ve Mora isyanının Mısır askeri tarafından bastırılması Mehmet Ali Paşa'nın gücünü göstermiş oldu. Nitekim, Mehmet Ali Paşa gibi güçlü bir valinin bu sırada Mora ve Girit adasına yerleşerek Doğu Akdeniz'e hakim olmasını ne Rusya, ne de İngiltere çıkarlarına uygun bulmuyordu. Bu durum Rus Çarlığı ile İngiltere'yi birbirine yaklaştırdı. İki devlet arasında yapılan 4 Nisan 1826 tarihli Petersburg Protokolü ile, Mora Rumlarının Osmanlı Devleti'ne vergi ile bağlı özerk bir devlet ola-

Hristiyan Kadınlar, (16. yy.), (Metin And, XVI. yy'da İstanbul, s. 73)

rak teşkilatlanmaları, Mora ve Teselya'daki Türklerin sınırdışı edilmeleri ilke olarak benimsendi.²² Ayrıca bu protokole göre, Ege adalarının uzun vadede Yunanistan'a verilmesi ilke olarak kabul edildi. Bir süre sonra İngiltere ve Rusya, Fransa'yı da yanlarına çekerek 6 Temmuz 1827'de Londra Antlaşması'nı imzalayarak Yunanistan meselesini tekrar gündeme getirdiler. Avrupa'da meydana gelen bu gelişmelerden birkaç ay sonra, belirtilen devletlerin desteği ile Akdeniz'e inen Rus donanması, İngiliz ve Fransız donanması ile birleşerek, 20 Ekim 1827'de Navarin'de zincirlenmiş bulunan Osmanlı donanmasını, yapılan ani bir baskınla yaktı. Nitekim Osmanlı donanması Navarin baskınında 3,5 saatlik bir zaman içinde 57 gemi ve 8.000 asker zayı etmişti.²³ Bu olaylar bir müddet sonra Osmanlı Devleti ile Rusya'nın tekrar bir savaşa girmesine sebep olmuştu.

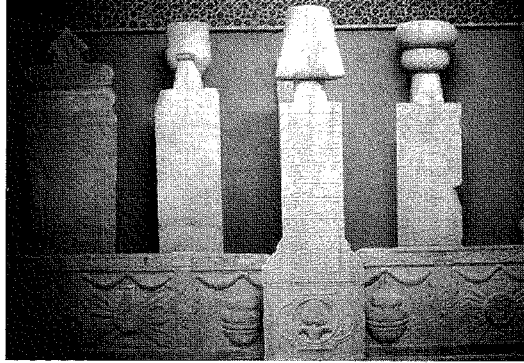
Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile ortaya çıkan Yunanistan'ın hukuki bakımdan resmen doğması, Rusya, İngiltere ve Fransa arasında yapılan 3 Şubat 1830 tarihli Londra Protokolü ile gerçekleşmiştir. Bu durum daha sonra Osmanlı Devleti'ne bildirilmiş ve 24 Nisan 1830 tarihli bir nota ile Yunanistan'ın bağımsızlığı kabul edilmiştir. Gerçi Osmanlı Devleti'nin çözülme döneminde kurulmuş olan Yunanistan, elinde bulundurduğu kaynaklara, askeri ve ekonomik gücüne güvenerek henüz Osmanlı Devleti'yle boy ölçüşebilecek düzeyde değildi. Bu yüzden Yunanistan, Osmanlı topraklarında-özellikle Girit ve Teselya'da-propaganda ve kışkırtmalara girişmesine rağmen, kuruluşunu izleyen uzunca bir dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmamıştır. Ama yine de XIX. yüzyılda milletlerarası sistemin büyük devletlerinin kendi aralarındaki dengeler ve Balkanlardaki toplulukların bağımsızlık mücadeleleri Yunanistan için gerekli fırsatı yarattı. Nitekim, Yunanistan, ilk topraklarını Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmadan genişletmekte idi.²⁴ Yunanistan'ın Mora yarımadasında kurulmuş olan İngiliz, Rus ve Fransız yanlısı partiler aracılığı ile bu genişleme politikasını yürüttüğü de bir gerçektir.²⁵ Batı dünyasının Rönesans hareketinde ilham kaynağı olan Yunan kültür ve medeniyeti, XIX. yüzyılda da basın yayın yoluyla Avrupa devletlerinin sempatisini büyük ölçüde kazanmıştı. İşte bu sempati XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde öyle bir hale geldi ki, Avrupa devletleri Yunanistan'ın sınırlarını genişletmek için ellerinden geleni yapmaya başladı. Nitekim, 1832 yılı Mayıs ayında İngiltere, Fransa ve Rusya bir araya gelerek Kuzey Sporad adaları ile Eğriboz adasının Yunanistan'a verilmesini kabul ederek sınırlarının genişlemesine imkân tanıdılar.²⁶

Yunan bağımsızlığının onaylanmasını müteakip harekete geçen Girit Rumları, adanın Yunanistan'a bağlanmasını için büyük devletler nezdinde ellerinden gelen gayreti göstermeye başladılar. Nitekim, Londra protokolüyle Girit adasının Yunanistan'a bağlanması mümkün olmayınca adadaki Rumlar yeniden isyan ettiler.²⁷ 1831 yılında isyanın bastırılması görevi, yine Girit valiliğinin uhdesine verilmesi kaydı ile Mehmet Ali Paşaya verildi. Mehmet Ali Paşa, Girit Rumlarını kısa sürede itaat altına aldı.²⁸ Bir süre sonra Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etti. Büyük devletlerin araya girmesi ile Mısır sorunu bir ölçüde çözümlendi. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 15 Temmuz 1840'ta imzalanan Londra Antlaşması'nı müteakiben kendisine fazla bir menfaat sağlamayacağını anladığı Girit adasında fazla kalmak istemedi ve bir süre sonra da bölgeden tamamen çekildi.²⁹ Bunun üzerine ada, eyalet şeklinde yeni bir düzenlemeye tabi tutularak doğrudan merkeze bağlandı ve idaresi de daha önceleri Girit muhafızlığı yapmış olan Mustafa Naili Paşaya bırakıldı.³⁰ Girit bu tarihten İslahat Fermanının ilanına kadar olan geçen sürede Osmanlı donanmasının erzakını sağlayan bir bölge konumunda idi.

İSLAHAT FERMANI'NIN İLANINDAN SONRAKİ DÖNEMDE GİRİT MESELESİ

Kırım Savaşı sırasında genellikle tarafsız bir ülke pozisyonu sergilemeye dikkat gösteren Yunan krallığı, buna rağmen, menfaatleri neyi gerektiriyorsa o tarafa yönelmeyi politikasına uygun bulmuş; zaman zaman İngiltere, Rusya ve Fransa saflarında yer almıştır.

İslahat Fermanı hükümleri bütün Osmanlı ülkesi genelinde uygulamaya konulduğu gibi, Girit adasında da uygulandı. Fermanın gayrimüslim vatandaşlara sağladığı haklara rağmen, Girit Rumlarının bundan pek memnun

Kandiye Tarih Müzesi'nde çeşitli mezar taşları, (Nusret Çam, Yunanistan'daki Türk Eserleri)

kalmadıkları görüldü.

Girit bunalımını devamlı körükleyen ve bir yerde Megali İdea fikri doğrultusunda topraklarını genişletmeyi düşünen Yunanistan, İslahat Fermanı'nın ilanından sonra da ilgisini yoğun olarak Girit adasına yöneltti. Osmanlı hükümeti adada huzuru sağlamak amacıyla 26 Mayıs 1858 tarihinde bir takım düzenlemeler yaptı. Vergi konusunda hafifletici bir takım tedbirler aldı.³¹

Bu arada Yunanistan'da da bir takım gelişmeler oldu. 30 Mart 1863 tarihinde Yunan krallığına İngiltere'nin desteği ile I. Yorgi getirildi.³² İngiltere'nin desteğini alan Yunanlıların hesaplarına göre bu defa ilhak sırası Girit adasında idi. Sporatları ve Eğriboz adasının daha önce büyük devletler nezdinde yaptıkları pro-

pagandalarla elde eden Yunanlılar, Mora yarımadasındaki komiteleri Girit adasına göndererek buradaki Rum halkı tahrik ederek maksatlarına ulaşmayı umuyorlardı. Yunanlılar bu maksatla, her tarafta, Girit adasını ilhak için yardım ve gönüllü toplamaya başladılar. Bu arada I. Yorgi'nin Rus çarının kızı Grandüşes Olga ile evleneceği söylentilerinden hareketle Girit adasının çeyiz olarak Yunanistan'a verileceği dedikoduları ortaya atıldı. Rusya'nın Hanya konsolosu Dendirinof da bu sırada Girit Rumlarını kışkırtmaya başladı. Nitekim, bu sırada Rusya'nın da amacı Girit adasında büyük bir kargaşa çıkarmak idi.³³ Hatta, Rusya Hariciye Nazırı Prens Gorchakof, Osmanlı Devleti'nin zaten Girit adasının idaresini daha önce Mısır'a verdiğini hatırlatarak, şimdi ise Yunanistan'a vermesinde bir mahzur olmadığını belirtmekte idi.³⁴

Osmanlı hükûmeti tarafından Girit Adası, doğrudan merkeze bağlanınca, bir müddet sonra çeşitli nedenlerle yerli Rumlar isyanlar çıkarmaya başladı.³⁵ Bu isyanlar karşısında Osmanlı Devleti, bölgede aldığı bir takım tedbirlerle otoriteyi tesis etmeye çalıştı. Ancak, İngiltere'nin de ön ayak olması ile, 1864 yılında Yedi Ada'nın³⁶ Yunanistan'a verilmesi üzerine,³⁷ Rumlarla meskûn bulunan bütün adaları ele geçirmek isteyen Yunanistan, Girit adasına tahrikçi papaz ve öğretmenler göndermeye başladı. Adaya gelen papazların kışkırtmasıyla 1866 yılında İsfakya'da patlak veren bu isyan, kısa sürede bütün adaya yayılarak çok daha geniş ölçüde bir ayaklanma hareketine dönüştü.³⁸ Daha önce Yunanistan'a destek veren İngiltere, bu isyan sırasında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasından yana olduğunu açıklayarak Rumları hayal kırıklığına uğrattı.³⁹ Isyanın başladığı tarihlerde, Girit adasına takviye güç sevk edecek olan Osmanlı donanmasının durumu ise pek içler açıcı değildi; genelde ahşap gemilerden oluşan donanma, çağın teknolojisi ile donatılmamıştı.⁴⁰

1866 yılında patlak veren Girit ihtilalinin reisi Hacı Mihal adlı bir Rum idi. Yıllarca çalışarak adayı bir kıvılcımla infilak edecek barut deposu haline getirmişti. Hacı Mihal, isyan sırasında Girit Rumlarına yönelik olarak yayımladığı beyannamede, adadaki bütün Rumları isyana davet ediyor; silahını alıp kendilerine katılmayan Rumları ise aileleriyle birlikte öldürüleceği tehdidini savuruyordu. Öte yandan Rusya da bu isyanı büyük ölçüde destekliyordu. Bütün bu olayların, Hekim İsmail Paşa'nın valiliği döneminde olması ise son derece düşündürücü idi. Çünkü, uzun yıllar Girit adasında vali olarak görev yapan bir kişinin bu olaylardan haberdar olmaması mümkün değildir. Paşa'nın ihmali yüzünden Girit Rumlarının isyankâr tutum ve davranışları zamanında

hükûmete bildirilememişti. Hekim İsmail Paşa, ancak 1866 yılı Nisan ayında gönderdiği bir yazı ile durumun hassasiyetinden bahsederek, Girit adasında karakol görevini icra etmek için bir büyük, üç küçük gemi gönderilmesini istemişti. Halbuki bu sırada, sadece istenilen bu gemiler değil, Kaptanı Derya Moralı İbrahim Paşa bütün donanmayı göndermiş olsa, son derece genişleyen isyanın durdurulması mümkün değildi.

Öte yandan, adada isyanın patlak verdiği sırada, Hekim İsmail Paşa⁴¹ vali olarak bulunuyordu. Altı (1860) yıldan beri Girit'te vali olarak bulunan Paşa'nın gevşek tutumu, Rumlara istedikleri fırsatı tanımıştı. 1866 yılı Mayıs ayı başında Hanya'ya yakın Omeleor yaylasında toplanan asiler, isteklerini 10 madde halinde sıralayarak hükûmet yetkililerine bildirdiler. Bu istekler arasında vergilerin çokluğu, adaletin işlemediği, halka baskı yapıldığı vs. şeklinde şikayetler dile getiriliyordu.

Vali Hekim İsmail Paşa'nın bu durum hakkında devlet merkezine gönderdiği yazıya 1866 yılı Mayıs ortalarında cevap yazan Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, asilere karşı gereken tedbirin alınmasını ve geniş çaplı bir ıslahat yapılmasını istiyordu.⁴² Aslında asilerin lideri Hacı Mihal'in amacı, Türk idaresinin yapacağı ıslahatı beklemek değil, adanın tamamen Yunanistan'a katılması yolunda idi.⁴³

Girit adasında bu hareketlenmeler olurken, Avrupa kamuoyunda da bir takım haberler yayılıyordu. Nitekim, bu hususta İngiltere'de çı-

kan dedikodular da kamuoyunu büyük ölçüde etkilemekte idi. Girit adasında önüne geçilmesi imkansız bir isyan çıkacağına dair haberler, 1866 yılı ilkbaharından itibaren İngiliz Hariciye Nazırı Lord Clarendon'a iletmeye başlanmıştı. Lord Clarendon, bunun üzerine İngiltere'nin resmi politikasını yazılı olarak açıklama gereğini hissetmişti. Bu sırada, İngiltere'nin Girit konsolosu Charles Dickson ise Londra'ya gönderdiği raporlarda; Girit Rumlarının, vergi adaletsizliği ve idari sistemin işlemeyişinden şikayetçi olduklarını yazıyordu.⁴⁴ Dickson'a göre, Girit Rumları bunun dışında ayrıca, şahsi hürriyetin garanti altına alınmasını, imar faaliyetlerine devam edilmesini, nahiyelerde okul ve hastahanelerin açılmasını istiyorlardı.⁴⁵ Dickson diğer taraftan da Girit'te meydana gelen gelişmeleri Osmanlı hükûmetine de aktarıyordu. Nitekim, Dickson 14 Mayıs 1866 tarihli bir raporu ile, Girit adasına Yunanlıların kaçak olarak silah yığıldıkları dair İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla Âli Paşa'yı bilgilendirmekte idi. Âli Paşa, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne yönelik bu eylemini İngiltere'nin İstanbul konsolosu Lord Lyons'a şikayet etti. Paşa şikayetinde, adadaki Rumların şekavetinden, Yunanistan'ın

Adalı Rum kadın

saldırgan tutumundan bahsetmekte idi. Osmanlı başkentinde bunlar olurken, Yunan büyükelçisi ise, meslektaşlarını Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya çalışıyordu. Zaten bu sırada Yunan Dışişleri Bakanı Deliyani ise, bu sırada Avrupa devletlerini Girit adasına müdahale etmeye davet ediyordu. Olayların boyutunun Osmanlı Devleti aleyhine değişmeye başladığı gören Hariciye Nazırı Mehmet Emin Âli Paşa, Yunanistan'ın hamî devletlerine müracaat ederek memnuniyetsizliğini dile getirerek Avrupa kamuoyunu bilgilendirmeye ve Yunanistan'ın bu konuda haksız olduğunu aktarmaya çalıştı.⁴⁶

1866 GİRİT İSYANI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ALDIĞI TEDBİRLER

Girit asileri, İsfakiya sancağına bağlı Apokoron kazasında 1866 yılı Haziran ayında isyan ettiler. Apokoron kalesi bilahare asilerin merkezi oldu. Yunanistan'dan gelen 60 kadar çete reisi Apokoron'daki asilerin başına geçti. Türklerin köyleri yakılıp yağmalandı. Bu olaylar üzerine Mısır Hidivi İsmail Paşa'ya müracaat eden Osmanlı hükûmeti, Girit adasına kuvvet göndermesini istedi. Mısır'dan gönderilen Ferik Şahin Paşa kuvvetiyle Girit komutanı Ferik Osman Paşa kuvveti birleşerek Apokoron Kalesi'ne yürüdü. Girit asileri bu kuvvetler karşısında geri çekildiler; fakat isyan bir süre sonra bütün adaya yayıldı. Bu durum karşısında Rusya, İngiltere ve Fransa harp gemilerini Girit önlerine sevk etti. Asilere karşı yürütülen tenkil hareketinde Türk kuvvetlerinin birlikte hareket etmesi, asilere büyük fırsat tanıdı.

Girit Rumlarının isyan gerekçelerine bakıldığında şunlar yer alıyordu: Rumca eğitim veren okulların açılması, yeni limanların yapılması, ziraat bankası kurulması, vergilerin indirilmesi vb. Bu istekler, Yunanistan'a arka çıkan bazı Avrupa devletleri tarafından da destekleniyordu. Osmanlı hükûmeti tarafından isteklerinin yapılmadığını gören Rumlar, kendi kendilerine bir hükûmet kurduklarını ve Yunanistan'a bağlandıklarını ilan ettiler. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri nezdinde bir takım teşebbüslerde bulundu. Zamanın Hariciye Nazırı Âli Paşa, 22 Ağustos 1866 tarihinde Londra, Paris, Viyana, Berlin, Petersburg ve Floransa'da bulunan Osmanlı sefirlerine hitaben yazdığı mektuplarda, Girit'te meydana gelen olayların sebeplerini açıklayarak, devletler nezdinde yapacakları girişimlerin önemini vurguluyordu. Âli Paşa, bu mektuplarında Girit Rumlarının aşırı isteklerde bulduklarını, Yunanistan'ın bunları her bakımdan desteklediğini; Türklerin Rumlara karşı kötü muamelede buldukları yolunda propagan-

dalar yaptıklarını ve bu menfi propagandaların etkili olduğunu belirterek uyanık olmalarını ve gerekli tedbirleri almalarını istiyordu.⁴⁷ Aslında Osmanlı idarecileri, Girit hadisesi sebebiyle devletin korkunç bir duruma düştüğünü fark etmişti. İhtilali bastırmak için gereken ordu ve donanmanın zamanında hazırlanamayışı isyanın büyümesine neden oldu. Diğer taraftan Yunanistan'dan adaya eşkıya ve malzeme nakli ise devam etti.⁴⁸

Girit valiliği sırasında olayların bu derece büyümesinde bir yerde idari yönden ihmali görülen Hekim İsmail Paşa 2 Eylül 1866 tarihinde görevden alındı. Yerine Mustafa Naili Paşa⁴⁹ vali olarak atandı. Osmanlı hükûmeti, Mustafa Naili Paşa'nın vali olarak tayin edilmesi konusunu ilgili devletlere izah etmek üzere Londra, Paris, Berlin, Viyana, Sen Petersburg ve Floransa'daki temsilcilerine talimat gönderdi. Gönderilen talimatnamede Mustafa Naili Paşa'nın, Girit adasında huzuru sağlamak, Yunanlıların Avrupa kamuoyunda ortaya attıkları iftiraları ortadan kaldırmak, Girit'te katli edilen mason halkın mal ve canlarını kurtarmak amacıyla görevlendirildiği belirtiliyordu.

Girit meselesini meclislerinde görüşen İngiltere kraliçesi ile Fransa imparatoru ise, Girit'in Yunanistan'a verilmesinden çok, adaya muhtar bir eyalet statüsünün tanınmasının uygun olacağını ifade ediyorlardı. Fakat bu sırada Girit asileri adanın tamamının Yunanistan'a ilhakından yana idiler.⁵⁰ 11 Eylül 1866 tarihinde adaya ulaşan

yeni vali, Girit asilerine yönelik bir beyanname yayımladı. Mustafa Naili Paşa, isyandan vazgeçtikleri takdirde eşkıyanın affedileceğini bildirdi. Fakat, bunun pek etkisi olmadı.⁵¹

Bu sırada Yunan gazeteleri ise, Girit adasının baştan başa ele geçirildiğini yazmakta idi. Mustafa Naili Paşa'nın bu iyimser tavırlarına rağmen, Girit Rumları itaat etmeyince, Osmanlı Devleti isyanı sona erdirmek üzere daha sert hareket etmek mecburiyetinde olduğunu anladı. Mustafa Naili Paşa İstanbul'a çağrıldı ve yerine Ömer Lütfi Paşa gönderildi.⁵² Ömer Lütfi Paşa, Karadağ isyanının bastırılmasında başarı kazanmış, gerilla harbini bilen biri idi. Bir süre sonra Osmanlı hükûmeti, Girit asilerinin yapılan teklifleri kabul etmediklerini görünce, 1866 Ekim ayından itibaren şiddet tedbirlerine başvurmayı uygun gördü. Kuvvetlerini Girit adasında ikiye ayıran Paşa, eşkıyanın büyük bir bölümünü Lasiti denilen yerde yenilgiye uğratarak dağıttı; dağılan asiler dağlık bölgelerde tutunabildiler. Meydana gelen bu yeni durum karşısında adada bulunan asi Rumlar dağlara, şehir ve kasabalı Rumlar da sahillere gidip burada buldukları yabancı gemilerle Yunanistan'a göç etmeye başladılar.

Girit, Hanya limanındaki depolar (19. yy.)

Bu sırada, adada görevli Fransa ve Rusya konsoloslarının harekete geçmesine ve asi Rumları saldırıya uğramış zavallı insanlar olarak göstermeye çalışarak onları himayeye kalkışmalarına neden oldu. Hatta; bu gelişmeler Avrupa'da gönüllü teşkilatların kurulup Girit adasındaki Rumlara yardıma gelmelerine dahi zemin hazırlamıştı. Rusya, bu sırada daha da ileriye giderek Girit Rumlarına para ve silah göndermeye de başlamıştı. Bütün bu kötü propagandalara rağmen, Osmanlı hükümeti adaya Hariciye Nezareti memurlarından Kostaki Efendi ve Doktor Sava Efendi ile birlikte bir yardım heyeti göndererek muhtaç olan ailelere gerekli yardımlarda bulunmaya gayret göstermiştir.⁵³

Osmanlı Devleti'nin bu iyi niyetine karşılık, asileri destekleyen Fransa, yapılan işleri beğenmemiş ve Rusya'nın da desteğini alarak Girit Rumlarının şikayet ve isteklerini öğrenmek ve yerinde incelemede bulunmak üzere adaya milletlerarası bir heyetin gönderilmesini teklif etmişti. Hatta Fransa, bu sırada işi daha da ileriye götürerek adanın Yunanistan'a bağlanmasını ya da muhtar bir idare kurulması hususunda Girit halkının oyuna müracaat edilmesini de teklif etmiş; bu durumu Osmanlı hükümetine de bildirmişti.⁵⁴ Ancak, İngiltere ve Avusturya'nın bu teklife hoş bakmamaları üzerine Fransa, Osmanlı hükümetine yaptığı teklifi değiştirmek ve yeni bir düzenleme yapmak durumunda kaldı. Fransa buna göre;

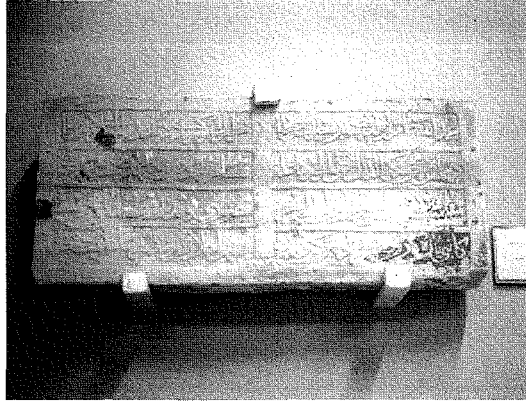
Girit adasına milletlerarası bir komisyon gönderilmesini, bu komisyonun adaya Osmanlı Devleti tarafından gönderilen heyetle birlikte giderek çalışmalara başlamasını, Bâbüâli'nin asilerle mütareke yapmasını istemekte idi. Fransa'nın teklifine Rusya'nın yanında Avusturya, Prusya ve İtalya da katılmış; fakat, Osmanlı Devleti bunları içişlerine bir müdahale olarak yorumlamış ve şiddetle reddetmiş; sadece kısa süreli bir mütarekeye olumlu baktığını bildirmişti.⁵⁵

Kış mevsimi boyunca Ekim 1866'dan Ocak 1867 tarihine kadar Osmanlı donanması Girit adasına malzeme ve takviye güç sevk etmekle meşgul oldu.⁵⁶ Osmanlı Devleti, Girit gibi stratejik açıdan önemli bir adanın elden çıkmasını kabul edemezdi. Ancak, 8 Ocak 1867'de İngiltere ve Fransa Hariciye Vekilleri Osmanlı hükümetine bir nota göndererek Girit'e muhtariyet verilmesi fikrinde olduklarını açıkladılar. İş öyle bir hal aldı ki, bu devletler bir süre sonra daha da ileri giderek, Girit'in Osmanlı Devleti'nden ayrılması ve Yunanistan'ın Epir ve Teselya'yı da içine alan tabii hudutlara kavuşması gerektiği ileri sürdüler. Şayet Osmanlı Devleti bu durumu kabul etmezse Girit'e Hıristiyan bir vali atanmasını ve Lübnan örneğine uygun karışık bir idare meclisinin oluşturulmasını istendiler.⁵⁷

Bir müddet sonra dengeleri kendi lehine çevirmeye çalışan İngiltere, Girit meselesine daha farklı bir gözle bakmaya başladı. Aslında İngiltere'ye göre, Süveyş Kanalı'nın inşası yakında tamamlanınca, Hindistan yolu üzerinde bir istasyon haline geleceği düşünülen Girit adasının önemi bir kat daha artacaktı. Girit'in denetiminin bu bakımdan İngiltere'de olması İngiliz çıkarları açısından da önemli idi. İngiliz Hariciye Nazırı Stanley, bu sırada yaptığı bir açıklamada Yunanistan'a güvenilemeyeceğini belirtiyordu.⁵⁸ İngiltere Yunanistan'ı bu şekilde değerlendirirken; Rusya, Fransa'yı da yanına alarak, Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanlar lehine ıslahat yapılması için isteklerde bulundu; İngiltere ise tarafsız kalmayı yeğledi. Rusya ve Fransa, Avusturya, Prusya ve İtalya'yı da yanlarına çekerek Girit'e özerklik verilmesini, ya da Yunanistan'a bağlanmasını istediler.⁵⁹

Girit adası hakkında ileri sürülen bu fikirler ve meydana gelen gelişmeler karşısında Âli Paşa, 26 Aralık 1866 tarihinde büyük devletlere müracaat ederek, Yunanistan'ı desteklemeyeceklerine dair açıklamada bulunmalarını istedi. Halbuki aynı tarihlerde Yunan hükümeti de karşı atağa geçerek Girit'in kendi sınırlarına ilhak edilmesi için çabalıyordu. Yunanistan'ı bu dönemde desteklemeye gayret gösteren Rus Hariciye Nazırı Prens Gorchakof ise, 1867 yılı Ocak ayında verdiği beyanlarla, Osmanlı Devleti'nin Girit adasını kaybettiğini açıklıyor; Rumlara ise son derece ihtiyatlı davranmalarını tavsiye ediyordu.⁶⁰

Avrupa kamuoyunda Türklere karşı olumsuz tepkilere rağmen, bu sırada gerek sadrazam Mehmet Emin Âli Paşa, gerekse hariciye nazırı Fuat Paşa gibi önde gelen bir kısım devlet ricali, Girit'teki ıslahat işlerini Osmanlı Devleti'nin kendi başına yapabileceğine inanıyordu. Bu maksatla Âli Paşa, meseleyi çözümlmek üzere Girit adasına gitmeye karar verdi.⁶¹ Aslında Âli Paşa, Girit adasına yeni bir idare tarzı götürüyor ve bununla hem asileri kazanmayı, hem de büyük devletlerin muhtemel müdahalelerini önlemeyi ümit ediyordu. Paşa, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, Avrupa diplomatları arasında da büyük bir otorite sahibi idi. Âli Paşa, Girit'e hareketinden önce Ömer Lütfi Paşa'ya askeri harekâtı durdurmasını, 45 günlük bir mütareke ilan etmesini, bu süre zarfında silahlarını bırakan asiler için af ilan etmesini emretti. Bu genel aftan Girit asilerine yardım için gelenler de yararlanabilecekti. Âli Paşa, 2 Ekim 1867 tarihinde Sultaniye vapuru ile İstanbul'dan Girit'e hareket etti. Beraberinde damadı Selahattin Bey, Ticaret Nazırı Kabuli Paşa, Rauf Paşa, Kara Todori, Kostaki ve Safa Efendilerle Murat Bey, Hoca Mecit Efendi ve Fransızca tercümanı Charles Mismar bulunuyordu. Âli Paşa, 3

Kandiye Tarih Müzesi'ndeki bir kitâbe, (1664)

Ekim 1867'de Girit adasına ulaştı ve Kandiya limanında törenle karşılandı. Aynı gün ada halkına Girit ıslahatı konusunda padişahın fermanını yayımladı.⁶² Dönemin padişahı Abdülaziz, Âli Paşa'nın Girit olayları hakkında göndermiş olduğu layihayı müteakip,⁶³ 30 Eylül 1867 (2 C.âhir 1284) tarihli fermana bağlı bir de nizamname yayımladı.⁶⁴

3 Ekim 1867 tarihinde Girit'e varan Âli Paşa, ilkönce bahse konu fermanın ada halkına sağladığı hakları açıklamış, daha sonra da nizamnamede belirtilen maddeleri uygulamaya koydu. 1 Ekim 1867 tarihli fermana bağlı nizamnameye göre,⁶⁵ Girit adasının mülki idaresi padişah tarafından atanacak bir valiye, kalelerin muhafazası da bir komutana verilecekti. Ancak, gerektiğinde padişahın iradesi alınarak valilik hizmeti kumandanlık görevi ile birleştirilebilecekti. Valilerin yanında, biri Müslüman, diğeri Hıristiyan olmak üzere padişah tarafından tayin edilmiş iki müşavir bulunacaktı. Bu arada Girit adası gereği kadar sancaklara ayrılacak⁶⁶ ve bu sancaklara padişah tarafından atanacak olan mutasarrıfların yarısı Müslüman yarısı Hıristiyan olacaktı. Müslüman mutasarrıflara Hıristiyan, Hıristiyan mutasarrıflara Müslüman muavin verilecekti. Sancaklar da kazalara ayrılacak, her kazaya bir kaymakam ile, aynı dinden olmayan bir muavin atanacaktı.

Mülki idarecilerin nezdinde birer idare meclisi olacaktı. Vilayet idare meclisine vali başkanlık edecekti. Yine nizamnameye göre, idare meclisinin reisleri ise vali, mutasarrıf ve kaymakamlar olacaktı. Bu meclis; iki müşavir, adliye müfettişi, metropolid, defterdar, mektupçular ve halk tarafından seçilen üçü Müslüman, üçü Hıristiyan üyelerden teşekkül edecekti. Halkı karma olan sancakların idare meclisleri de karışık olacaktı. Ayrıca, vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde cinayet ve hukuk mahkemeleri kurulacak, mahkemelerin Müslüman ve Hıristiyan üyelerini halk seçecekti. Halkı tamamen Hıristiyan olan yerlerde üyelerin tamamı Hıristiyan olacaktı.⁶⁷

Öte yandan vilayet merkezinde, sancak ve kazalarda davaların görülmesi için birer deavi meclisi kurulacak ve meclislerin üyeleri de yarı yarıya her iki toplumdandan seçilecekti. Ancak ahaliyi sadece Hıristiyan olan yerlerde üyelerin tamamı Hıristiyan olacaktı. Müslümanlar arasında meydana gelecek davalar, şer'îye mahkemelerinde görülecekti. Ayrıca her köyde bir ihtiyar meclisi olacak, sancaklarda ise, İslam ve Hıristiyanlar için ayrı ayrı birer ihtiyar meclisi kurulacaktı.

Adanın mali işleri vilayette defterdar, sancaklarda muhasebeciler, kazalarda da mal müdürleri tarafından yürütülecekti. Yazı işleri ise iki dilde (Türkçe ve Rumca) olacaktı.

Girit vilayetinde bunların dışında bir de umumi meclis bulunacaktı. Bu meclise her kazadan, halkın seçeceği iki üye iştirak edecekti. Ahaliyi yalnız İslam veya Hıristiyan olan kazaların üyeleri Müslüman veya Hıristiyan olacağı gibi, karışık olan kazalarda eşit üye seçilecekti.⁶⁸ Meclis, yılda bir defa toplanacak ve Girit adasını ilgilendiren şu işleri görüşüp karara bağlayacaktı:

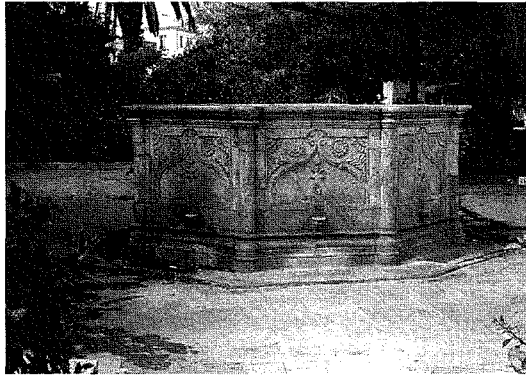
- Adanın yol ve köprülerine bakmak,
- Kredi sandıkları kurmak,
- Adanın ticaret, sanayi ve ziraat işlerini düzenlemek,
- Eğitim işlerini yürütmek,
- Adanın gelirlerinden bir kısmını ıslahat işleri için tahsis edilmesini sağlamak.⁶⁹

Girit adasında bu hükümler dairesinde verilmek istenen nizam, 1856 İslahat Fermanı'nın şekline ve ruhuna uygun idi. Asiler lehinde yabancı müdahaleye de artık yer bırakmamakta idi. Buna rağmen, asilerin teşkil ettikleri geçici hükümet, bu programı reddetti. Bunun üzerine İstanbul'daki hükümet erkânı büyük devletlere bu konuda verilecek cevabı hazırlamakla uğraştı ve bir süre sonra bunu Âli Paşa'ya bildirdi. Buna göre, asilerin teklifi ya reddedilecek, ya da büyük devletlerle görüşülerek bir uyuşma sağlanacaktı. Hatta hükümet üyeleri, devletin malî sıkıntı içerisinde bulunduğunu ileri sürerek büyük devletlerin Girit adasında tetkik isteklerine olumlu bakılması yönünde görüş bildirence

Âli Paşa bunu reddetti. Âli Paşa bundan başka, büyük devletlerin adada yapmak istedikleri referandum teklifini de kabul etmedi. Nitekim, Abdülaziz de Âli Paşa ile aynı görüşü paylaştığını Fransız elçisi Mösyö Bourree'ye bildirmişti.⁷⁰

Âli Paşa, ayrıca 20 Ocak 1868 tarihli fermana ait meclis-i umumi hükümlerinin adada uygulanması konusunda da yetkili kılındı.⁷¹ Bunun ardından Girit adasında siyasî, askerî, idarî ve malî tedbirler uygulamaya konuldu.⁷² Bölgede çalışmalara başlayan Âli Paşa, yaptığı incelemelerin sonunda, isyan olaylarının kuvvet zoruyla bastırılmış olsa dahi, Girit'te Osmanlı hakimiyetini devam ettirmenin güç bir iş olduğunu anlamış ve adaya muhtariyet verilmesi hususunda devlet idarecileriyle görüş alışverişinde bulunmuştur.⁷³

Olayların bu derece kritik bir merhalede olduğunu anlayan Osmanlı idarecileri ve padişahı yeni bir takım düzenlemeler yapmak için harekete geçti. Girit adasının huzura kavuşmasını arzu eden Abdülaziz, tarafından gönderilmiş olan ve biraz evvel bahsedilen birinci fermanda, Mart 1868 senesinden itibaren adanın iki sene-

Hanya'da bir şadırvan, (Nusret Çam, Yunanistan'daki Türk Eserleri)

lik aşar vergisinin tamamının afv edildiği; müteakip iki seneye ait verginin de yarısının alınmayacağı, diğer yarısının da adadaki imar ve ıslahat işleriyle ilgili yapılan harcamalara ayrılacağı belirtilmekte idi. Bundan başka Girit'deki Müslüman halkın askerlikten muaf tutulduğu müddetçe, Hıristiyanların da askerlik bedeli vergisinden muaf oldukları, diğer birtakım hususlarda da iyileştirmeler yapılacağı açıklanmakta idi.⁷⁴

Sadrazam Âli Paşa, 4 Ekim 1867 tarihinden 28 Şubat 1868 tarihine kadar Girit adasında kalarak adada huzurun tesisine çalıştı. Mehmet Emin Âli Paşa, 28 Şubat 1868 yılında Girit adasını Hüseyin Avni Paşaya bırakarak İstanbul'a döndü. Osmanlı Devleti 3-4 bin civarında bulunan asilere karşı bölgede 55 tabur kadar bir kuvvet bulunduruyordu. Nitekim bu kuvvet, asilerin elli misli nispetinde idi. Fakat eşkiya araziye çok iyi tanıdığından başarılı olabiliyordu. Âli Paşanın adadan ayrılmasından sonra, Girit'le ilgili ıslahat programının uygulanması Müşir Hüseyin Avni Paşaya kaldı. Hüseyin Avni Paşa Dönemi'nde, Girit asileri belirtilen ıslahat fermanı hükümlerinin uygulanması neticesinde devlete bağlılıklarını bildirmekten başka çare bulamamışlar; asilerin sayısı böylece günden güne azalmıştır. Osmanlı donanmasının Girit adası ve Yunanistan sahillerini abluka altına alması asilerin lojistik desteğini büyük ölçüde kesmiş, fakat isyan alevi Girit'in yüksek dağlarında yine yer yer devam etmiştir.

Girit adasında görev yapmış Osmanlı ricalinden biri olan Mehmet Salahi Bey'e göre, Âli Paşa tarafından adada tesis edilmeye çalışılan idare, Hıristiyan halkı büsbütün Yunanistan'a yaklaştırmış; Türkleri ise aciz bir duruma düşürmüştü.⁷⁵ Girit adasında uygulamaya konulan ıslahat projesi kapsamında Rum ahali çocuklarının eğitimine daha fazla önem vermeye başlamıştır. Eğitim için Yunanistan'a gönderilen gençler bilahare adaya gelerek memuriyete başlamışlardır. Nitekim bu durum zamanla öyle bir hale gelmiştir ki, adada memur olarak görev yapan Rumların büyük bölümü Yunanistan'da eğitim görmüş kişilerden teşekkül etmiştir. Bu ise, yakın bir gelecekte Girit'in Osmanlı idaresinden ayrılmasına önemli bir sebep teşkil edecekti.

Mehmet Salahi Bey gibi, Âli Paşa tarafından Girit adasında uygulamaya konulan ıslahat kararları dönemin bazı devlet ricali tarafından da tenkit edilmişti. Aslında Âli Paşa'nın bu icraatına bakıldığında, Girit'e uluslar arası bir heyet gönderip referandum yaptırmak isteyen Avrupa devletlerinin müdahalesi önlenmiş; Girit Rumlarının büyük bir kısmı tatmin edildiğinden isyan mevzii kalmış; yeni idare esasları Avrupa kamuoyunu da büyük ölçüde memnun etmiş; Yunan propagandası tavsatılmış ve en önemlisi isyanın başarıya ulaşma şansı orta-

dan kalkmıştır.⁷⁶ Nitekim, Osmanlı Devleti'nde çöküntü işaretlerinin başladığı ve büyük devletlerin daimi müdahalelerinin olduğu bir dönemde çürük bir imparatorluğa günden güne kötüleşen kaderi içerisinde bundan fazla bir şey yapmak mümkün değildi. Âli Paşa'yı dönemin şairi Namık Kemal ve Ziya Paşalar da tenkit etmişlerdir. Aslında Âli Paşa, Girit'i bahane edip bütün Hıristiyanların hamisi kesilen Rusya'nın tezini de, Girit ıslahatını uygulamaya koyarak suya düşürmüştü.⁷⁷

Osmanlı Devleti'nin Âli Paşa aracılığıyla Girit adasında yapmak istediği ıslahat, gizli emeller peşinde koşan ve Rusya'nın desteği ile Girit'i kendine bağlamak isteyen Yunanistan'ın menfaatlerine aykırı düşmekte idi. Yunanistan bu defa da Rusya'nın teşvik ve desteğini sağlayarak Girit adasını ilhak için açıktan açığa silahlandırmaya başlamış; Yunan başvekili Girit'in ilhakından başka çare olmadığını söylemişti. Nitekim, Âli Paşa, Girit asilerinin Yunanistan'dan destek gördükleri müddetçe silahlanmaya devam edeceklerini ve adada terör havası estireceklerini biliyordu.

Kısa bir süre sonra iki devlet arasındaki ilişkiler yine gerinleşti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Atina'daki büyükelçisi Fotiyadi Efendi'yi geri çağırdı. Türk limanları Yunan gemilerine kapatıldığı gibi, Yunan tebaası sınır dışı edildi. 2 Aralık

Kandiye Tarih Müzesinde sergilenen, Sümbülye Tekkesi'nin kitabesi, (1895) (Nusret Çam, Yunanistan'daki Türk Eserleri)

1868 tarihinde Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki ilişkiler kopma noktasına geldi. Osmanlı Devleti tarafından 11 Aralık 1868 tarihinde Yunanistan'a sert bir ultimatoma verilerek, devletler arasında yapılan anlaşmalara sadık kalması, Girit asilerini desteklememesi istenmiştir. Osmanlı hükümeti bunun için Yunanistan'a sekiz gün mühlet tanımıştır. Neredeyse sıcak bir çatışmanın çıkması ise an meselesi haline gelmiştir. Rusya'nın desteğini sağlayan Yunanistan, bu kez Osmanlı Devleti ile pazarlığa girişmeye kalkışmıştır.⁷⁸

Avrupa devletleri bu hususta Rusya'yı uyarınca, Rusya Yunanlılara destek çıkmaktan vazgeçmiştir. Türk-Yunan anlaşmazlığını görüşmek üzere, bu sırada Prusya'nın teklifi ve 2 Ocak 1869 tarihinde Fransa kralı III. Napoleon'un daveti üzerine 9 Ocak 1869 tarihinde toplanan konferans muhtemel bir çatışmanın önlenmesine gayret sarf etmiştir. Fransa, Rusya, İngiltere, İtalya, Prusya, Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında cereyan eden konferansta Osmanlı Devleti'nin haklı olduğu belirtildikten sonra, Yunanistan'a 28 Ocak 1869 tarihinde verilen şiddetli bir nota ile, muhtemel bir çatışmanın önüne geçilmiş oldu.⁷⁹ Böylece, Girit isyanı ile bu isyanın sebep olduğu muhtemel bir Türk-Yunan savaşı da önlenmiş oldu.

Bu konferansı takip eden dönemde Osmanlı Devleti, Âli Paşa tarafından yayımlanmış olan nizamname uyarınca Girit adasındaki ıslahatı gerçekleştirmeye çalıştı. Öte yandan yapılan bu konferansta, alınan kararlar gereği, Yunanistan, Osmanlı Devleti ile sınır olduğu bölgelerde çete teşkilatı kurmayacak ve hiçbir zaman silahlı donatılmış gemilerini, Türk karasularından geçirip Türk limanlarına göndermek suretiyle Rum reyayı Türkler aleyhine isyana sevk etmeyecekti. Babîâli her ihtimale karşılık Girit adasında 6.000 kişilik bir kuvvet bulundurmaya gayret gösterdi.

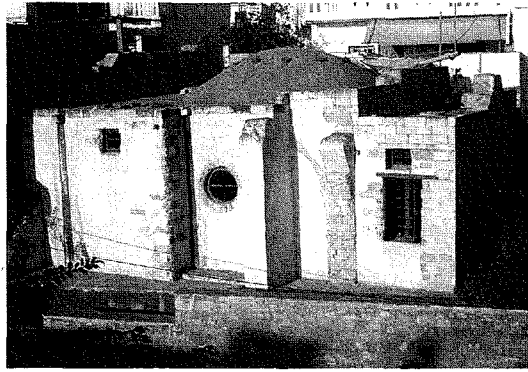
Girit isyanı sırasında meydana gelen olaylar ve Osmanlı hükümetinin tavrını Osmanlı kamuoyu üzüntü ile takip ederken, Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri ise türlü nedenlerle devlet ricalinin acziyet içerisinde bulduklarını ilan ettiler.⁸⁰ Kamuoyu Girit isyanı karşısında devletin zor durumda kalmasından dolayı padişahı ve Âli Paşa'yı sorumlu tuttu. Fakat padişah açıktan açığa tenkit edilemediğinden bütün suç Âli Paşa'ya yükleniyordu. Asilerin Girit adasındaki hakimiyetini sona erdiren Âli Paşa olmasına rağmen, Rumlarla ittifak yaptığı şeklinde söylentiler yayılmıştır. Haliyle bütün bu tenkitlerde duyguların ön plana çıktığı bir gerçektir. Nitekim, ordusu zayıf, maliyesi çökmüş bir devletin sadrazamı olan Âli Paşa, devletin menfaatine yapılabilecek her türlü faaliyeti başarıyla sonuçlandırmıştı.

Osmanlı hükümeti, malî ve idarî bakımdan Girit adası halkına son derece müsamahakâr davranmış olmasına rağmen, Girit Rumları vaziyetten yine de memnun kalmadılar.⁸¹ Nitekim, alınan bu tedbirlere ve Girit adasındaki yerli Rumlara tanınan yeni haklara rağmen, adadaki anlaşmazlıklar bir türlü sonuçlandırılmadı. Rumlar ile Türkler arasındaki çatışmalar devam etti; Girit'i Türk idaresinden ayırıp Yunanistan'a bağlamak amacıyla radikal partiler kuruldu. Osmanlı Devleti'nin çeşitli cephe-lerde girdiği savaşları fırsat bilen Girit Rumları harekete geçmekten geri kalmayıp fırsatları değerlendirmeye çalıştılar. Şunu belirtmemiz gerekirse, 1868 Girit nizamnamesi adanın Türk idaresinden çıkışı tarihi olan 1912 yılına kadar çeşitli tadillerle de olsa uygulamada kalmıştır.

SONUÇ

Girit adası, Akdeniz'in Adalar Denizi ile kesiştiği yerde, stratejik konumu itibariyle son derece önemli bir bölgedir. Osmanlı Devleti'nin Venediklilerden aldığı bu ada, 1821 Yunan isyanından sonra kurulan Yunan Devleti'nin her zaman ilgi alanına girmiştir. Girit adasını ilhak etmek için her türlü yola başvuran Yunanistan, 1866 yılında büyük çaplı bir isyan çıkartarak adanın Osmanlı idaresinden ayrılması için bir kampanya başlatarak geniş çaplı bir harekete girişmiştir. Bu sırada Osmanlı hükümetinin başında bulunan Mehmet Emin Âli Paşa'nın üstün gayretleri ile Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri nezdinde başlattığı diplomatik girişimler başarılı sonuç vermiş ve Girit adasındaki hakimiyet haklarını büyük devletlere de onaylatmıştı.

Öte yandan 1866 isyanı ile Girit Rumlarına tanınan geniş haklar, yakın bir gelecekte onların özerk bir statüye bürünmelerine de zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan Girit Rumlarının Osmanlı-Rus Savaşı'nı fırsat bilerek yeniden harekete geçmeleri üzerine, Osmanlı Devleti adada yeni bir uygulamayı gündeme ge-

Hanya'da Hamam, (Nusret Çam, Yunanistan'daki Türk Eserleri)

tirmişti. 12 Ekim 1878'de Halepa Sözleşmesi yapılmıştır. Bu sözleşme ile Girit valisinin Hıristiyan olması ve 5 yıl için büyük devletlerin onayıyla tayin edilmesi kararlaştırıldı. Girit genel meclisinin üye sayısı 49 Hıristiyan, 31 Müslüman olmak üzere 80 kişi olarak belirlendi. Meclisin yetkileri genişletildi. Adada toplanan verginin adanın imarına harcanması konusunda ilkeler benimsendi. İlk vali Fotiyadi Paşa, Girit mahkemelerine bağımsızlık kazandıracak bir özel nizamname hazırladı ve bunu Osmanlı Hükümeti'ne de kabul ettirdi.

Bir müddet sonra yeniden harekete geçen Rumlar, Girit adasını adeta bir barut fıçısına döndürme gayretine giriştiler. 1889 yılında gerçekleştirilen düzenlemeler de bir sonuç vermedi ve 1896 yılında Girit adasında yeniden bir bunalım başladı.⁸² Bu bunalım 1897 yılında çıkan Osmanlı-Yunan savaşının da asıl sebepleri arasında yer aldı.

DİPNOTLAR

- 1 Anabrittanica Ansiklopedisi, "Girit", c. IX, s. 472. Kimi eserlerde adanın çevresinde bulunan irili ufaklı adalar da ilave edildiğinden Girit'in yüz ölçümü değişik rakamlarla ifade edilmiştir. Girit adası, 23-26 derece doğu meridyenleri ile 34-35 derece kuzey paralelleri arasında bulunmaktadır. Girit adasının konumu hakkında bilgi için bk., Ayşe Nükhet Adıyke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara 2000, s. 7 vd.
- 2 Mithat İşin, *Tarihte Girit ve Türkler*, (Deniz Mecmuası tarih ilavesi), İstanbul 1945, s. 1-5; ayrıca bk., Cemal Tukin, "Girit", *İslam An-*

siklopedisi (İA), c. IV, İstanbul 1977, s. 791; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, Ankara 1983, s. 18.

- 3 Adalar Denizi tarihi hakkında ve özellikle Girit adasının ilköğretimdeki durumu hakkında geniş bilgi için bk., Arif Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1971; ayrıca bk., Necdet Belen, *Ege Denizi ve Ege Adaları*, (Harp Akademileri Komutanlığı Yay.), İstanbul 1995, s. 1-41.
- 4 Necdet Belen, a.g.e., s. 65.

- 5 Girit uygarlığının temelini atan topluluğun etnik yapısını araştıran bilim adamları bunların Anadolu kavimleriyle akraba olduklarını tespit etmişlerdir. Konuşulan dilin de Anadolu kavimlerinin diline yakın olduğu bilinen Girit adası, M. Ö. 1400 yıllarında Yunanistan'dan gelen Akhaların istilasına uğramış ve bu tarihten sonra Yunanlıların ataları kabul edilen toplumların etkisi başlamıştır. Bk., Mansel, aynı eser, s. 29-60.
- 6 Girit adası çeşitli dönemlerde Osmanlı donanması tarafından kuşatılmışsa da alınamamıştır. II. Selim Devri'nden, IV. Murat Devri'ne kadar geçen sürede Girit ile ilgili olarak meydana gelen olaylar, nihayet bu adanın Osmanlı idaresi altına alınması zaruretini ortaya koymuştur. Sultan İbrahim zamanında (1640-1648) Kızlarağası Sünbül Ağa olayı Girit'in fethi olayının görünürdeki sebebinin teşkil etti. Hanya Fatih unvanlı Silahatir Yusuf Paşa komutasındaki ordu ve donanma ile 1645 yılı ilkbaharında başlatılan sefer, 25 yıl kadar sürdükten sonra, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa zamanında 5 Eylül 1669 tarihinde yapılan bir anlaşma ile birkaç liman hariç olmak üzere Türklerin eline geçti. 1715 yılında adanın Suda, Spinalunga ve Granbusa limanları da alınıp eyalet idaresi kuruldu. Hanya eyalet merkezi yapıldı. Girit adasının Osmanlı idaresine geçişi ve meydana gelen gelişmeler hakkında bilgi için bk., Hüseyin Kâmi Hanyavi, *Girit Tarihi*, İstanbul 1288; s. 204-304; Cemal Tukin, a.g.e., s. 794 vd.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, Ankara 1883, s. 328-342, 414-421; İsmail Hami Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. III, Ankara 1972, s. 394-426.
- 7 Girit adasının Osmanlı idaresine girişi ve gelişmeler hakkında geniş bilgi için bk., Cemal Tukin, "Osmanlı İmparatorluğunda Girit İsyanları ve 1821 Yılına Kadar Girit", *Bellekten*, Sy: 24, Ankara 1945, s. 136-206.
- 8 Bu konu hakkındaki yorumlar için bk., Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi*, (Çev. Ali Reşat), c. II, İstanbul 1324, s. 438 vd.; Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu-Belgeler* (1912-1913), c. I, Ankara 1976, s. XXXI-XXXV.
- 9 Rum tebaa, III. Selim döneminde (1789-1807) ticari hayatta mühim roller üstlenmiştir. Avrupa'da cereyan eden ihtilal savaşları sırasında tarafsız kalan Osmanlı Devleti karasularında deniz ticaretini büyük ölçüde ellerine geçiren Rumlar, kapitülasyonların sağladığı haklardan da büyük ölçüde yararlanmışlardır. Hatta çifte vatandaşlık statüsünü de elde ederek, zenginliklerini bir kat daha artırmışlardır. 1816 yılına gelindiğinde, Osmanlı ülkesindeki Rumların 600 gemiden müreşek-kil bir ticaret hacmine ulaştıkları görülür. Bk., Bilal N. Şimşir, a.g.e., c. I, s. XIII-XVIII, XXX; Mithat Işın, a.g.e., s. 50.
- 10 Rumların, bağlı buldukları devletlerine karşı isyanlarının arka planında sıcak denizlere inmek isteyen Rus Çarlığı olduğu kadar, Balkanlar yoluyla Doğu Akdeniz'e hakim olmak isteyen, İngiliz ve Fransızların da rolleri olmuştur. Nitekim, Rum isyanında önemli bir rolü üstlenecek olan Etniki Eteryaya örgütünün kuruluşu sırasında Rusya'nın önemli ölçüde destek sağlamıştır.
- 11 Ayşe Nühker Adıyeko, a.g.e., s. 17.
- 12 Etniki Eteryaya Cemiyeti Nikolas Skouphas, Emmanuel Ksanthos ve Anastasyon Çakalof adlı ikisi Rum, biri Bulgar üç tüccar tarafından Filiki Eteryaya adıyla Odesa'da kurulmuştur.
- 13 Asıl adı Filiki Eteryaya olan cemiyet, 1894 yılından itibaren Etniki Eteryaya Cemiyeti olarak adlandırılmaya başlanmıştır.
- 14 Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1944, s. 108-110.
- 15 Tepedelenli Ali Paşa (1774-1822), devlete çeşitli hizmetlerde bulunmuş ve 1788'de Yanya valisi olmuştur. Dalmaçya kıyılarına yerleşmek isteyen Fransızlara karşı o yörede çıkan isyanları bastırmakta başarılı oldu.
- 16 Halet Efendi'nin biyografisi hakkında bilgi için bk., Şahabettin Tekindağ, "Halet Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, c. V/1, s. 123-125.
- 17 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 103-104.
- 18 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 104-106.
- 19 Edouard Driault, *Şark Meselesi*, (Çev. Nafiz), İstanbul 1328, s. 152-153.
- 20 Şanizade Mehmet Ataulh, *Tarih*, c. IV, İstanbul 1291, s. 198; Süleyman Tefik-Abdullah Zühtü, *Devlet-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi* 1314, İstanbul 1315, s. 69-71; ayrıca bk., Iorga, *Osmanlı Tarihi*, (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), c. V, Ankara 1948, s. 255; İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 111-112.
- 21 Charles Seignobos, a.g.e., c. II, s. 445; ayrıca bk., Fevzi Kurtoğlu, *Yunan İstiklal Harbi ve Navarin Muharebesi*, c. I, İstanbul 1944, s. 11 vd.
- 22 Edouard Driault, a.g.e., s. 168; Iorga, a.g.e., c. V, s. 313-314.
- 23 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 112.
- 24 Şükrü S. Gürel, *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri* (1821-1993), Ankara 1993, s. 31.
- 25 Ali Haydar Emir, 1866-1869 Girit İhtilali: Gamsız Hasan Bey Erkadiyi Nasıl Batırdı, 321 numaralı Deniz Mecmuası Tarih kısmı ilavesi, İstanbul 1931, s. 1-2.
- 26 Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, Ankara 1973, s. 107.
- 27 Mithat Işın, *Tarihte Girit ve Türkler*, İstanbul 1945, s. 50 vd.
- 28 Iorga, a.g.e., s. 360.
- 29 Cemal Tukin, a.g.e., İA, c. IV, s. 796.
- 30 Kamil Paşa, *Tarih-i Siyasi*, c. III, İstanbul 1327, s. 121, 149; Cemal Tukin, "a.g.e.", İA, c. IV, s. 796; ayrıca bk., Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı* (1831-1841), Ankara 1945, s. 28 vd.; Mustafa Naili Paşa hakkında bilgi için bk., İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1940, s. 74 vd.
- 31 Ayşe Nühker Adıyeko, a.g.e., s. 20.
- 32 I. Yorgi aslında Danimarka kralının oğlu olup asıl adı George'dur.
- 33 Bilgi için bk., Mehmet Salahi, *Girit Meselesi 1866-1889* (Yay. Hz. Münir Aktepe), İstanbul 1967, s. 5; Ali Haydar Emir, 1866-1869 Girit İhtilali: Gamsız Hasan Bey Erkadiyi Nasıl Batırdı, İstanbul 1931, s. 4; Ayrıca bk. Mahmut Celalettin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat* (Yay. Hz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s. 38.
- 34 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 29.
- 35 Charles Seignobos, a.g.e., c. II, s.
- 36 Yedi Ada olarak adlandırılan adalar; önceleri Venedik devletinin kontrolünde iken, daha sonra Fransızların eline geçmiş, 1815 yılında da İngilizlerin denetimine girmiştir. İngilizler bu adalara yerleştikten sonra özel bir yönetim kurmuşlardır. Bu durum, Yunan bağımsızlığı için önemli bir örnek teşkil etmiştir. Bu adalar; Aya Mavra, Korfu, Zanta, Kefalonya, Pakso, Antipakso ve Serigo adalarıdır.
- 37 Mahmut Celalettin Paşa, a.g.e., s. 38.
- 38 1866 Girit isyanı hakkında Mahmut Celalettin Paşa tarafından hazırlanmış olan *Girit İhtilali Tarihi* 1282-1285 adlı eserde oldukça geniş bilgi bulmak mümkündür. İstanbul Üniversitesi, Eski Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü 4150 numarada bulunan eser, 1866 isyanından başlayıp Ömer Fevzi Paşa'nın 1869 yılında Girit valiliğine tayinine kadar geçen süreyi içine almakta olup 78 varaktan ibarettir. Ayrıca bk., Süleyman Tefik-Abdullah Zühtü, a.g.e., s. 72.
- 39 Bilal Şimşir, "Girit Meselesi Üzerine Bir Yunan Eseri", *Belgeler Türk Tarihi Dergisi*, Sy: 39, İstanbul, Aralık 1970, s. 40.
- 40 Bu sırada Osmanlı donanmasında 4 adet uskurlu ahşap kalyon, 5 adet uskurlu ahşap fırkateyn, 14 adet uskurlu ahşap korvet olmak üzere toplam 23 harp gemisi ile 25 nakliye gemisi ve 16 ihtiyat vapuru bulunuyordu. Bk., Ali Haydar Emir, a.g.e., s. 4-5.
- 41 İzmirli bir Rum dönmesi olan Hekim İsmail Paşa, askeri tıbbiyeden mezun olduktan sonra, çeşitli görevlerde bulunmuş; Abdülmecit Dönemi'nde şehzadeleri sünnet ettikinden başta baplığe yükselmiştir. Kısa sürede padişahın beğenisini kazanmış; 1847 yılında vezir rütbesiyle Yanya valiliğine atanmıştır. Daha sonra Nafia nazırı olan Paşa, Abdülaziz Devri'nde 1860 yılında Girit valisi olmuş; altı yıl bu görevde kalmıştır. Hekim İsmail Paşa'nın valiliği sırasında Girit Rumları daha rahat bir ortam bulmuşlar; 1866 yılında büyük bir ayaklanma çıkarmışlardır.
- 42 Ali Haydar Emir, a.g.e., s. 7-8.
- 43 Girit olayları sırasında Ali Paşa ile beraber Fransızca kâtiplik görevi ile adaya giden Charles Mismar tarafsız bir gözle isyanı değerlendirmiştir. Buna göre, en ileri gelen asiler, devlet hazinesine karşı taahhütlerinden kurtulmak isteyen aşar mütezimleri idi. Borçlu Hıristiyanlar, Müslüman alacaklılarını adadan terke zorlayarak onlardan kurtulacaklardı. Fakir Rumlar ise, Türklerden kalacak toprakları almayı hayal ediyorlardı. Nitekim, bu sırada adada bulunan yabancı ülkelerin özellikle Rus konsolosunun tahriki de etkili olmakta idi. Bk., Ali Haydar Emir, a.g.e., s. 8.
- 44 Kenneth Bourne, "İngiltere ve Girit İsyanı 1866-1869," (Çev. Yuluğ Tekin Kurat), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, c. I/1, Ankara 1963, s. 251-252.
- 45 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 20.
- 46 Kenneth Bourne, a.g.e., s. 253-254.

- 47 Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmîye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, İstanbul 1284, s. 2-4; ayrıca bk., Mehmet Salahi, a.g.e., s. 5-8.
- 48 Mahmut Celalettin Paşa, a.g.e., s. 39.
- 49 Mustafa Naili Paşa uzun yıllar Girit adasında görev yaptığı için Giritli lakabıyla tarihe geçmiştir.
- 50 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 24-27.
- 51 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 210-211.
- 52 Iorga, a.g.e., c. V, s. 559.
- 53 Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmîye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, s. 12.
- 54 Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk., Girit, İstanbul 1328, s. 47-55; ayrıca bk., Kenneth Bourne, a.g.e., s. 254-266.
- 55 Kenneth Bourne, a.g.e., s. 264 vd.
- 56 Ali Haydar Emir, a.g.e., s. 11.
- 57 Kenneth Bourne, a.g.e., s. 256-259. Lübnan'da meydana gelen karışıklıklar üzerine Osmanlı Devleti, 14 Eylül 1845'te Lübnan Nizamnamesini yayımlayarak bölgedeki Hıristiyan Araplara yarı özerk bir statü tanıdı. Bu nizamnameye 1861 yılında bir takım ilaveler yapılarak, verilen haklar daha da genişletildiği gibi, Lübnan valilerinin Hıristiyan asıllılardan seçilmesi ilkesi de benimsenmiş oldu. Bk., İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 132-135, 195-196.
- 58 İngiliz Hariciye Nazırı Lord Stanley; Yunanistan'ın hami devletlere karşı tavır takınmasının ardından oldukça manalı olan şu sözleri söylüyordu: "Kimse Türklere fazla güvenmiyor, fakat o eski Yunan hayranlığı artık ölmüştür ve tekrar canlandırılmaz. Yunanistan'ın İngiliz mantığında bıraktığı intiba, ödenmemiş borçlar ve ticari hileler olduğundan, otuz sene evvelki sempatielerin yeniden uyanması imkansızdır." Bk., Kenneth Bourne, a.g.e., s. 260.
- 59 Mahmut Celalettin Paşa, a.g.e., s. 39.
- 60 Kenneth Bourne, a.g.e., s. 255-256.
- 61 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, s. 22 vd.; Mahmut Celalettin Paşa, Mir'at-ı Hakikat, (Yay. Hz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s. 41.
- 62 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 28 vd.
- 63 Layiha metni için bk., Mahmut Celalettin Paşa, Girit İhtilali Tarihi, İstanbul Üniversitesi Eski Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar bölümü nr: 4150; ayrıca bk., Mahmut Celalettin Paşa, Mirat-ı Hakikat, s. 42.
- 64 Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih, İstanbul 1985, s. 185 vd.
- 65 Girit nizannamesi hakkında bk., Düstur, Birinci Tertip, c. I, s. 652 vd.
- 66 Yapılan düzenlemeye göre Girit adası Kandiya, Hanya, Resmo, İsfakya ve Laşid olmak üzere beş sancak merkezi ve 20 kazaya ayrıldı. Bk., Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmîye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, s. 13.
- 67 Bu sırada (1868 yılı) Girit adasının nüfusu ise, sadece erkekler 55.000 kişi civarında olduğu, toplam nüfusun ise 120 binden fazla olması gerektiği tahmin edilmekte idi. Girit adasındaki nüfusun 15. 000'i Müslüman, 35.000 Hıristiyan idi. Bk., Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 18; öte yandan bu sırada Girit adasının nüfusunun bir başka yaza göre ise, 200.000 civarında olduğu belirtilmektedir. Buna göre adadaki Müslümanların sayısı 40.000 civarındadır. Karşılaştırmız, Mithat İştin, a.g.e., s. 5.
- 68 Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmîye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, s. 13-18.
- 69 Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmîye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, s. 20-21.
- 70 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 31-33.
- 71 Girit'teki bu yeni düzenlemeler hakkında yayınlanmış olan nizamnamelerin metni için bk., Nezaret-i Umur-ı Hariciye Muharrerat-ı Resmîye Nizamname-i Cedid der Hakk-ı Girit, s. 28 vdd.; Vecihi, Musavver Tarih-i Harp, İstanbul 1315, s. 41 vd.; ayrıca bk., Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VIII, Ankara 1962, s. 118.
- 72 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. V, s. 224.
- 73 Mahmut Celalettin Paşa, a.g.e., s. 42.
- 74 II. Abdülhamit döneminde Girit adasına birkaç defa memuren giden ve daha sonra Girit Meselesi hakkında bir risale kaleme alan Mehmet Salahi Bey eserinde Osmanlı idarecileri tarafından 1868 yılında Girit Rumlarına verilen geniş hak ve imtiyazları tenkit ettiği görülür. Mehmet Salahi Bey'e göre, "ahalinin isti'dad ve kabiliyeti derece-i kâfiyede müsait bulunup bulunmadığı tedkik edilmeyerek bir takım imtiyazât-ı vâsi'a i'tâ ve güya bu çare-i vâhi ve tedbir-i sakım ile cezirede ateş-i fitne ve ihtilal teskin ve itfâ olunmuştu." Bk., Mehmet Salahi, a.g.e., s. 31. Mehmet Salahi Bey'in tercüme-i hali için bk., M. Münir Aktepe, "Mehmet Salahi Bey ve Mecmuası Hakkında Bazı Notlar", Tarih Dergisi, İstanbul 1965, c. XV/20, s. 55-72; Girit rumlarına verilen haklara dair bk., Iorga, a.g.e., c. V, s. 560 vd.
- 75 Mehmet Salahi Bey, a.g.e., s. 31-32.
- 76 Fransa İmparatoru III. Napoleon, Osmanlı sadrazamı Mehmet Emin Âli Paşa'ya hayran olduğunu vurgulamaktan geri kalmamıştır. Hatta, Âli Paşa gibi bir hariciye nazırı bulabilsem diye hayıflandığı kaydedilir. Öte yandan Sultan Abdülaziz ise, her defasında, Allah bu adamı başımızdan kaldırmamasın temennisinde bulunarak Âli Paşa'ya duyduğu takdir hislerini açıklamaktan geri kalmamıştır. Bk., İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 235.
- 77 İsmail Hami Danişment, a.g.e., c. IV, s. 225-228.
- 78 Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 35.
- 79 Kenneth Bourne, a.g.e., s. 271; ayrıca bk., Iorga, a.g.e., c. V, s. 561vd.
- 80 Hatta, Ziya Paşa Sultan Abdülaziz'e Londra seyahati esnasında sunduğu meşhur layihasında (Ziya Paşa, Sultan Abdülaziz'e Layiha, İstanbul 1327) Girit meselesinden dolayı Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü durumu gözler önüne sermeye çalıştı. Öte yandan Ziya Paşa yazdığı bir şiirinde de Âli Paşa'yı Girit meselesinden dolayı acizlikle suçlarken şunları yazıyordu:
Sadr-ı Âli zamane ne yapardı acaba?
Köprülü-zade şu hengâmede sağ olsa idi.
Kapıcı-zade ile farkı budur kim Köprülü'nün,
Birisini almıştı diğeri verdi Girit'i.
Bk., Ziya Paşa, Layiha; Enver Ziya Karal, a.g.e., c. VII, s. 37-38.
- 81 Hüseyin Nesimi-Mehmet Behçet, Girit Hâfesi, Hanya 1313, c. II, s. 6 vd.; ayrıca bk., Hüseyin Hıfız, Girit Vekayi'i, 1326, s. 9.
- 82 Geniş bilgi için bk., Ayşe Nühket Adıykeke, a.g.e., s. 40 vd.